

**ВАЛЕНТНІСТЬ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ  
В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

*Автор статті аналізує семантичні та синтаксичні фактори реалізації суб'єктної валентності одновалентних похідних віддієслівних іменників в англійській та українській мовах на прикладі аналізу їх діатез.*

*Ключові слова: актант, валентність, одновалентні похідні віддієслівні іменники, діатези. The author of the article analyzes semantic and syntactical factors of the realization of subject valence of one-argument derivative verbal nouns in English and Ukrainian exemplifying by the analysis of their diathesis.*

*Key words: actant, valence, one-argument derivative verbal nouns, diathesis.*

**Мета** дослідження – зіставлення реалізації семантико-синтаксичної валентності похідних віддієслівних іменників зі значенням дії (далі ВДІ) в англійській та українській мовах.

**Об'єктом** дослідження стають ВДІ, утворені від одновалентних семантично неперехідних дієслів, що позначають дію так само, як і базове дієслово (далі БД), напр.: *to run* 'бігти' – *run* 'біг'; *розвиватися* – *розвиток*.

Матеріал дослідження сформований методом суцільної вибірки речень, відібраних з художніх творів сучасних англійських, американських і українських авторів. Кількість одиниць аналізу становить 822 приклади в англійській мові і 748 – в українській. Своєрідність ВДІ пояснюється їх мотивуючою основою – базовим дієсловом. Назва похідних відображає не тільки їх генетичну особливість, але й семантичну, тобто поєднують частиномовний показник субстанції – предметність і категоріальну ознаку БД – дію у вигляді додаткового компонента семантичної структури, який ускладнює значення ВДІ та надає їм неповторну семантику і, отже, функціональну своєрідність [1; 4; 13].

Подвійний характер семантики ВДІ розкривається в мові у формі особливої організації слів і знаходить вираження в лінійному ряді.

ВДІ мають важливу для дослідження особливість: "Іменники, що утворюються від дієслова, переймають у варіанті *Nomina Actionis* особливість структури значення дієслова.

Вони запозичують валентність базового дієслова" [13, с. 29]. Абстрактні іменники мов би резюмують ціле речення, спираючись на його присудок. Первинна функція абстрактних іменників полягає в тому, що вона зводить речення до словосполучень [6, с. 64].

Віддієслівні іменники успадковують у БД важливу рису: співпадання в наборі семантичних актантів (семантичного суб'єкту, семантичного об'єкту/об'єктів і т.п.) – учасників ситуації, які допомагають ВДІ повністю розкрити своє значення. Термін "валентність", уведений в лінгвістику Л. Теньєром, аналогічно з хімічною валентністю атома, позначає здатність дієслова відкривати в реченні "вакантні", здатні до заміщення іншими класами слів, місця. Члени речення, що позначають діючих осіб (істоти/неістоти) – актанти (виражені іменниками і їх еквівалентами), завжди необхідні за змістом, а обставини здійснення дії – сирконстанти (виражені прислівниками та їх еквівалентами), навпаки, факультативні [9, с. 117].

Поняття валентності набуло широке пояснення і розповсюдження в сучасній лінгвістиці [2; 8; 11; 13]. Традиційно виділяють три рівні валентності [1; 10].

1) Логічний рівень валентності має універсальний характер, оскільки визначається характеристиками дій, подій, явищ, предметів реального світу і вживається в процесі тлумачення слова або при будові системи його значень. Так, дія *читати* в основі своїй

однакова для носіїв різних мов, як і дія *шити, бігти*; артефакти всюди виготовляються з тих чи інших матеріалів для тих чи інших цілей і т.п.

2) Семантичний рівень валентності – це комплекс усіх сем, що формують значення даного слова. Він "відображує той факт, що слова потребують певних контекстних партнерів з певними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками" [8, с. 155]. Важливим уточненням слід вважати обґрунтування Ю. Д. Апресяном твердження, що на семантичному рівні всі контекстпартнери обов'язкові, оскільки їх сукупність визначає значення слова. Вилучення компонента з кількості семантичних контекстпартнерів цього слова змінює його лексичне значення (див. приклад Ю. Д. Апресяна з дієсловом "орендувати") [1, с. 120].

3) Синтаксичний рівень валентності визначає: обов'язкове або факультативне заповнення відкритих позицій актантів; кількісний склад актантів; їх синтаксико-морфологічні характеристики [2; 7].

Дієслова з одним актантом позначають дію, в якій бере участь тільки одна істота або предмет. Саме цього одного учасника дії досить, щоб дія трапилася і її зміст було зрозуміло, напр.: *годинник цокає*.

Дієслова з одним актантом, інакше одновалентні або моновалентні дієслова, в традиційній граматиці відомі під назвою неперехідні [9, с. 252]. Слід зауважити, що поняття "валентність" тісно пов'язане з явищем перехідність/неперехідність, як синтаксичною характеристикою дієслів, тобто синтаксично неперехідні дієслова на семантичному рівні можуть бути одно-, дво- і мабуть трьохвалентні, і напевно існують дієслова з одним єдиним актантом, який є при ньому третім: *es ist mir warm* 'мені тепло'. Актант, виражений дативом, представлений істотою, якої приписується відчуття тепла, що виражається дієсловом [9, с. 253]. Перехідність розуміють як вживання дієслова з прямим додатком, коли дія, що виражається дієсловом, поширюється на особу/предмет, які є об'єктом дії і передаються прийменниковим або безприйменниковим керуванням [3, с. 9; 2].

Дієслова з одним актантом є базою для утворення похідних одновалентних ВДІ, але керують вони суб'єктом дії, тому можна казати, що похідні одновалентні ВДІ характеризуються присутністю одного актанту як на семантичному, так і на синтаксичному рівні, наприклад, у реченні (1) *Однозвучне цокання годинника переривало тишину малої кімнати, а світло місяця лилося вікном, устелюючись срібними, матовими пасмами на помості й стіні* [14, с. 37] суб'єкт дії при ВДІ має форму родового відмінка без прийменника (зворотна трансформація цього ВДІ у дієслово – *годинник цокає*).

Актантне місце семантичного суб'єкта (Sub) при ВДІ може бути зайнято різноманітними мовними засобами. К. Зоммерфельдт називає для німецької мови наступні: 1) іменник у родовому відмінку (посесивний відмінок в англійській мові) (див. речення (1), (7)); 2) прийменниковий іменник (див. речення (2)); 3) присвійний займенник (див. речення (3), (4)); 4) відносне означення (див. речення (5), (6)); 5) інфінітивна група; 6) підрядне речення [13]. Цілком зрозуміло, що останні два випадки не можуть існувати для одновалентних ВДІ взагалі.

Англійська й українська мови виробили певні способи реалізації суб'єктної валентності при одновалентних ВДІ (див. табл. 1):

Найбільша кількість випадків вираження суб'єкта при ВДІ в англійській мові реалізується за допомогою прийменникового іменника – 312 речень, що становить 38% від загальної кількості прикладів. Обмеженість відмінків в англійській мові компенсується прийменниковим керуванням (в даному випадку прийменником *of*), напр. (2) *It was impossible to understand the working of the human mind* [17, p. 89]. 'Неможливо було зрозуміти роботу людського мозку'. Суб'єкт дії ВДІ *working* 'робота' виражений словосполученням *the human mind* 'людський мозок' і приєднується до нього за допомогою прийменника *of*.

Цей засіб реалізації суб'єкта при ВДІ відсутній в українській мові.

Наступним випадком реалізації суб'єктної валентності в англійській мові є присвійний займенник 247 речень (30%). Напр. (3) *Everyone saw that she couldn't stop her tremblement* [17, p. 98]. 'Кожен бачив, що вона не могла вгамувати своє тремтіння'. Суб'єкт дії ВДІ *tremblement* 'тремтіння' виражений присвійним займенником *her* 'її'.

Присвійний займенник – засіб, що набуває широке застосування і в українській мові, напр.: (4) *Не раз пролежувала годинами під старезними смереками і їх лагідне шепотіння впливало успокоюючи на так зворушену дитячу душу* [14, с. 23]. Суб'єкт дії, вираженої ВДІ *шепотіння*, передається присвійним займенником *ix*. Вибірка речень містить 242 (32,3%) українських приклади.

У двох мовах наявні випадки, коли суб'єкт (Sub) не має чіткого вираження при ВДІ в реченні. Механізм розкриття реалізації валентності ВДІ в таких випадках описано нижче. Відносне означення, як засіб вираження суб'єкта при ВДІ, вживається в англійській мові значно рідше, ніж в українській. Кількість випадків в англійській мові становить – 60 (7,3%), напр.: (5) *Bobby was left to his own thoughts* [16, p. 33]. 'Боббі залишився наодинці зі своїми думками'. При ВДІ *thoughts* 'думки' в реченні вжито відносне означення *own* 'свої, власні', яке разом з присвійним займенником *his* 'його' створює єдине семантичне ціле. В українській мові цей засіб по кількості випадків займає перше місце – 260 речень (34,8%), напр.: (6) *...довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати, це і томить і не доводить ні до чого* [14, с. 21]. Суб'єкт дії розуміється через відносне означення 'самій', що стоїть перед віддієслівним іменником.

Таблиця 1.

Реалізація валентності одновалентних ВДІ в англійській і українських мовах

Засоби вираження семантичного актанту моновалентного ВДІ	Кількість прикладів в англійській мові	Кількість прикладів в українській мові
1. Прийменниковий іменник	312 (38%)	-
2. Присвійний займенник	247 (30%)	242 (32,3%)
3. Суб'єкт не виражений	173 (21,1%)	236 (31,6%)
4. Відносне означення	60 (7,3%)	260 (34,8%)
5. Іменник у родовому відмінку	30 (3,6%)	10 (1,3%)
Загальна кількість	822 (100%)	748 (100%)

Слід нагадати, що посесивний відмінок, який в англійській мові є семантично рівнозначним прийменниковому іменнику, застосовується для випадків, коли суб'єкт дії – істота, напр.: (7) *I lingered between sleep and wakefulness until I heard Jem's murmur* [17, p. 53]. 'Я лежала в напівдрімоті, доки не почула гомін Джема'. Суб'єкт дії при ВДІ виражений власним іменем (Джем), що вжито в посесивному відмінку. У випадках, коли суб'єкт дії – не істота, частіше вживається прийменник *of*, але це правило не має чіткого закріплення (пор. *day's work, the wonderment of Jem and me*). Кількість випадків у виборці складає 30 речень (3,6%).

В українській мові актант при ВДІ може вживатися у родовому відмінку (див. речення (1)), але цих випадків теж не багато – 10 речень (1,3%) (див. табл.1).

Розкрити механізм взаємодії семантичних і синтаксичних характеристик ВДІ (валентності ВДІ) допомагає аналіз діатез. Діатеза, за визначенням А.А. Холодовича, описує відповідність семантичних актантів ситуації і членів речення, тобто синтаксичних учасників мовної структури [10, с. 6]. Аналіз діатез ВДІ в контексті речення вже проводився вченими на матеріалі різних мов [5; 7]. ВДІ, вжитий у реченні (7), утворено від неперехідного дієслова *v.i. to murmur* 'гомоніти, шелестіти, шептати' і є трансформованим предикатом речення, що включене в інше, пор.: (8) *I lingered between sleep and wakefulness until I heard how Jem murmured*. Ці два речення еквівалентні в змістовому відношенні. ВДІ речення (7) зберігає при собі семантичну валентність БД: предикат (*murmur*) має при собі

суб'єкт в посесивному відмінку *Jet*, виражений оніммом. В наступному реченні семантичний суб'єкт ВДІ не набуває чіткого вираження, напр.: (9) *He mixed himself a cocktail, drank it at a gulp and then sank comfortably into an arm-chair* [18, p. 25]. 'Він самостійно взбив собі коктейль, випив його одним ковтком а потім зручно розташувався в кріслі'. В реченні (9) Sub дії, вираженої іменем *a gulp* 'ковток' є суб'єкт речення *he*. Подібну відсутність актанту при ВДІ О.В. Падучева розглядає як нульовий знак Øref, що входить в анафоричний зв'язок з одним із актантів дієслова-предиката речення [7, с. 89]. У матеріалі дослідження зустрілись діатези двох видів: повна, де кожному семантичному актанту відповідає звичайна для нього валентність і еліптична – всі останні випадки [7]. Частковим випадком еліптичної діатези є редукована (див. речення (9)). О.В. Падучева описує її як відступ від вихідної взаємної однозмістовної відповідності, що ускладнюється відсутністю синтаксичної валентності для будь-якого з семантичних актантів. Конструкція розуміється як еліптична, якщо вона припускає заміну нульового актанта ненульовим, який свідчив би про наявність у слова валентності. Для кожного випадку пропонується певний знак [7].

Еліпсис буває декількох видів.

Семантичний суб'єкт дії може бути опущено в реченні з суто синтаксичних причин: його вже виражено в реченні одним із актантів дієслова-предиката. Тобто суб'єкт ВДІ ідентифікується в рамках речення. Такий еліпсис О.В. Падучева позначає нульовим знаком Øref, що входить в анафоричний зв'язок з одним з актантів дієслова-предиката речення (див. речення 9). В українській мові прикладом реферування може бути речення (10) *Я щось наче голод чую* [14, с. 27]. Вживання дієслова-присудка *чую* в реченні не дозволяє розуміти ситуацію інакше, як таку, де Sub речення 'я' є одночасно семантичним суб'єктом ВДІ 'голод'.

Другий тип еліпсису містять речення з опущеним суб'єктом ВДІ, який можна встановити лише за допомогою більш широкого контексту, тобто, на відміну від попереднього випадку, семантичний суб'єкт ВДІ не має анафоричного зв'язку з якимось членом даного речення. Такий суб'єкт позначається знаком "квантор існування" ØΣх [7, с. 89]. Так, у реченні (11) ... *The portrait was completed at one sitting* [15, p. 141]. 'Портрет був закінчений за один присід', знак ØΣх характеризує структуру з існуючим, але опущеним актантом, який може бути ідентифіковано на основі попереднього або наступного контексту: *Listen, then, Jane Eyre, to your sentence: tomorrow, place the glass before you, and draw in chalk your own picture, faithfully, without softening one defect; omit no harsh line, smooth away no displeasing irregularity; write under it, "Portrait of Governess, disconnected, poor, and plain". ... I kept my word. The portrait was completed at one sitting* [15, p. 140-141]. В українській мові – (12) *І знов стала я про себе думати. І даліше гналися думки вперед, пориваючи з собою погані бруталні картини* [14, с. 99]. Аналогічно реченню (11), дію, що передається ВДІ 'думки', може виконати лише розумна істота, означена займенником 'я' у попередньому реченні.

Наступний тип еліпсису можна зустріти в реченнях, де Sub при ВДІ відсутній, але мається на увазі віднесеність дії, що ним передається, до всього кола суб'єктів. Семантичний актант в цих випадках має універсальний характер і позначається лексевою ØÆх, що пояснює еліпсис з квантором загальності. В реченні (13) *Travel can be dangerous* 'Подорож може бути небезпечною' слід розуміти *for everybody* 'для кожного'. Подібну картину. в українській мові можна описати на прикладі речення (14) *Годі мені розводитись тут о цій квестії бог зна як, але хто вірить в ідею поступу, той мусить пізнати й переконатися, що вона становить основу всякого руху й праці...* [14, с. 58]. ВДІ поступ хоч і вживається в цьому реченні в переносному значенні "прогрес" не має при собі суб'єкта, але мається на увазі *всесвітній, всенародний* і саме речення містить подальше розшифрування де вживається означення *всякий*, тобто мається на увазі *будь-який*.

Уживання ВДІ в реченні поширює кількість центрів речення, що групуються навколо предиката, поширює контекст речення не тільки структурно, але й семантично.

Словосполучення, речення, а іноді позамова ситуація можуть розкрити зміст ВДІ [4, с. 82].

У дослідженні виявлені фактори, що впливають на реалізацію семантичного актанту одновалентних ВДІ в реченні.

На реалізацію віддієслівним іменником своєї валентності значну роль відіграє синтаксична функція, яку виконує ВДІ в реченні. В позиції додатку семантико-синтаксична валентність при ВДІ часто відображена повністю, (див. напр.: речення (2), (3), (5), (7)). Ця синтаксична функція вживання ВДІ є головною і в англійській мові (324 речення – 39,4%) і в українській (394 – 52,7%).

У позиціях підмета і обставини ВДІ може втрачати семантичний актант, узагальнюючи свій зміст настільки, що його відтворенню допомагає більш широкий контекст або позамова ситуація. Прикладом ВДІ в ролі підмета може бути речення (15) *To save time he vaulted the churchyard wall instead of going round to the gate on the road – a proceeding observed by the Vicar from the vestry window* [16, p. 10]. ‘З метою заощадити час, він переліз через церковну огорожу замість того, щоб обігнути її по дорозі – те, що відбувалося, було помічено вікарієм з вікна ризниці’. (16) *Я скажу мамі, що через тебе не можу спати. Неспання шкодить красі, а я не маю охоти ходити з таким крейджаним лицем, як твоє* [14, с. 36]. В реченнях (15) і (16) ВДІ вжиті в функції підмета, не мають при собі вираженого актанту, бо реферують попередній зміст. В англійській мові кількість речень становить 258 одиниць (31,4%), а в українській – 266 речень (35,5%).

Для ВДІ в позиції обставини показним може бути речення (17) *A moment or two later he was pressing the bell beneath his pillow with a vigor which brought a nurse into the room at a run* [16, p. 33]. ‘Хвилину чи дві пізніше він став тиснути кнопку дзвоника під своєю подушкою з такою силою, що медсестра вбігла в кімнату бігом’. ВДІ речення утворений від одновалентного *v.i. to run*, також позначає дію, як і БД, вживається в реченні в функції обставини способу дії. Суб’єктом цього ВДІ є пацієнтів підрядного речення (*a nurse*). В українській мові речення (18) *І ми пішли вільною ходою вперед, більше розглядаючись, як бесідуючи* [14, с. 52]. ВДІ цього речення утворений від дієслова *ходити*, вживається в функції обставини способу дії і суб’єктом при ньому є актант дієслова-присудка *пішли*, виражений особовим займенником *ми*. Кількісне порівняння свідчить, що інтенсивність використання цього способу в українській мові вдвічі менше (88 – 11,8%), ніж в англійській (178 – 21,7%).

У позиції означення ВДІ знайдено лише в англійській мові (62 речення – 7,5%). Вони характеризують ознаку підмета і в багатьох випадках втрачають необхідність будь-якого актантного уточнення, напр.: (19) *There was a strong spirit of fraternization among these isolated people* [16, p. 89]. ‘Серед цих відособлених людей був сильний дух братерства’. У таблиці 2 наведено дані стосовно синтаксичних функцій, що займають ВДІ в реченнях вибірки в двох мовах.

Таблиця 2.

Синтаксична функція ВДІ в реченні

Синтаксична функція ВДІ	В англійській мові	В українській мові
Додаток	324 (39,4%)	394 (52,7%)
Підмет	258 (31,4%)	266 (35,5%)
Обставина	178 (21,7%)	88 (11,8%)
Означення	62 (7,5%)	-
Загальна кількість	822 (100%)	748 (100%)

Таким чином, позиційна роль, яку займає ВДІ в реченні, впливає на реалізацію компонентів семантичної структури ВДІ в синтаксичному ряді. На синтаксичному рівні ВДІ стає в реченні структурним вузлом субстантивності, своєрідним семантичним цілим, яке відкриває певну кількість синтаксичних позицій, прогнозує при цьому їх функції, але

дієслово-предикат речення впливає на формальне (синтаксичне) вираження семантичних актантів похідного [9, с. 108] (див. речення (10), (16), (17), (18)). Як бачимо, кількість членів речення суворо детермінована, їх інвентар досить малий, пор. речення (20) *What's the rush?* [16, р. 41]. 'Що за поспіх?'. Співвідношення між формально-граматичною і суто семантичною структуралізацією речення, де кількість глибинних відмінків набагато більша, ускладнюється широтою думки в порівнянні з мовною реалізацією [4; 11]. На реалізацію валентності ВДІ впливає і семантика ВДІ. Синтаксичне реферування і опущення актантів при ВІД спостерігається для ВДІ буття (див. речення (15)), руху і переміщення в просторі (див. речення (13-18)), стану (див. речення (10), (16)). ВДІ акціональної семантики, навпаки, майже завжди реалізують свою семантичну валентність (див. речення (1), (4), (7), (9)).

#### **Висновки.**

Похідні одновалентні ВДІ утворюються від семантично одновалентних неперехідних дієслів, переймають їх семантико-синтаксичну валентність і характеризуються наявністю одного актанта, як на семантичному, так і на синтаксичному рівнях. Семантичний рівень ВДІ визначає семантику актанта, яка зберігається навіть при відсутності синтаксичних учасників оточення ВДІ.

Дві мови, що порівнюються, виробили певні засоби вираження Sub при ВДІ, мотивованих одновалентними БД, якісні і кількісні показники яких слід розуміти як специфічні для кожної мови (див. табл. 1).

Аналіз діатез ВДІ, мотивованих неперехідними БД, свідчить: а) для всіх ВДІ існує повна діатеза, тобто семантичний Sub ВДІ виражений у реченні; б) семантичний актант ВДІ може вступати в анафоричний зв'язок з одним з актантів дієслова-присудка речення; в) у випадках коли семантичний актант при ВДІ відсутній зовсім (не названий), він може бути встановлений з попереднього/наступного контексту, або відбивати віднесеність до всього кола можливих суб'єктів і носити в цьому випадку універсальний характер.

На реалізацію валентності ВДІ впливають синтаксична функція, яку займає ВДІ в реченні (див. табл. 2); семантика ВДІ; семантика дієслова-предиката.

#### **ЛІТЕРАТУРА**

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
2. Всеволодова М.В. Категория валентности и грамматическое присоединение как механизмы реализации закона семантического согласования // Слово. Грамматика. Речь. – Вып. 1. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – С. 26-35.
3. Вихованець І.Р. Граматичні вияви керування // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 2 / Укл. А.П. Загнітко. Донецьк: ДонДУ, 1996. – С. 9-13.
4. Загнітко А.П. Формально-прагматична і семантична характеристика віддієслівних іменників // Значение языковых единиц в сравнительном и типологическом аспектах. Сборник научных трудов. – Донецк: ДонГУ, 1995. – С. 79-83.
5. Калиущенко В.Д. Значение отглагольного имени и реализация его валентности // Грамматическая и лексическая семантика. – М.: АН СССР, 1981. – С. 101-106.
6. Курилович Е.Д. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // Очерки по лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – 456 с.
7. Падучева Е.В. О производных диатезах отпредикатных имен в русском языке // Проблемы лингвистической типологии и структуры языка. – Л.: Наука, 1977. – С. 84-107.
8. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1978. – 258 с.
9. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656 с.
10. Холодович А.А. Залог // Категория залога (материалы конференции). – Л., 1970. – С. 1-26.

11. Abraham W. Valence and case: Remarks on their contribution to the identification of grammatical relations//Valence, Semantic Case and grammatical Relations/Ed. by W.Abraham. – Amsterdam, 1978. – P. 695-729.
12. Kreidler, Charles W. Introducing English Semantics. London and New York: Routledge, 1998. – 332 p.
13. Sommerfeldt K.E. Zur Besetzung der Leerstellen von Valenzträgern. DaF, 1973/2, s. 95.

#### ***СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ***

1. Кобилянська О. Твори в двох томах. – Київ: Дніпро, 1983.
2. Brontë Charlotte. Jane Eyre. – Hertford: Wordsworth Editions Limited Cumberland House, 1992. – 404 p.
3. Christie A. Why didn't they ask Evans? – М.: Высшая школа, 1991. – 175 с.
4. Lee Harper. To kill a Mocking-bird. – К.: Дніпро, 1970. – 340 с.
5. Maugham W. Sommerset. Up at the Villa. – К.: "Знання", 1994. –80 с.